

1761 года ответствовали, что ж по предназначающимся указам и по выраженной в тех силе исполнения нечинились к им подлежало духовными управителми по их ведомствам и по оним указам и репортов с ведомости из их правительств не присилано, по подлежамости, з чего команде явное усматруется презорство, и чрез то многое учинилось в учении упущение, яко; и сие затруднение; за то на убогих студентов со всякого правления з собственных правительских себе содержаний, а не из общества собранних взискать по десяти рублей, и оние велеть тим же указом в канцелярию Его Преосвященства при репортах о получении оного и прислать непременно, под взисканием за послушание з того, хто паче чаяния ослушается указу двойного штрафа; и под отставлением его от чести, чи ли чина его правительского, чего для таковых десяти рублей денег в присилке в канцелярию Его Преосвященства сим же указом впредь значащийся силе вам и повеливается; и волости катедральной Улановской правителю иеромонаху Андрею Гилю чинить о том по прежде посланным и сему Ея Императорскаго величества указам, а и в протчие духовные правительства, и к монастырским настоятелям, о сем указами из консистории предложено.

Сильвестр Чернигово Елецкого монастыря архимандрит.

Катедралний наместник и игумен каменский Иоасаф.

Катедралний старший канцелярист Яков Ленковский, канцелярист Григорий Яновский. 1760 года ноября 6 дня».

ПОСИЛАННЯ

1. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Черниг. епарх. изв. (Ч. неоф.). – 1904. – № 1. – С. 21–35; № 3. – С. 106–120; № 4. – С. 143–158.

2. Чернігівський колегіум / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» [авт. кол.: Ольга Травкіна (кер.) та ін.]. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2012. – 237 с. :іл.

3. Державний архів Чернігівської області, ф. 679. оп. 1, спр. 801, арк. 8–13.

Травкіна О.І. О мерах относительно обязательного обучения детей священно- и церковнослужителей в Черниговском коллегииуме в 60-х годах XVIII ст. (Указ Улановской катедральной волости)

В статье впервые публикуется указ Черниговской духовной консистории Улановской катедральной волости от 6 ноября 1760 г., в котором детально прописаны все меры со стороны церковных властей относительно обязательного обучения детей священно-и церковнослужителей в Черниговском коллегииуме.

Ключевые слова: указ, духовная консистория, дети священнослужителей, Черниговский коллегииум.

Travkina O.I. About measures concerning compulsory education of children of ecclesiastics and clergymen in the Chernihiv collegium in the 60s of the XVIII century. (The decree of the Ulanovsk catedral rural)

In the article the first published decree of the Chernihiv clerical consistory of the Ulanovsk catedral rural of November 6, 1760 in which in detail all measures from the side of the church authorities regarding the compulsory education of children of the ecclesiastics and clergymen in the Chernihiv collegium are detailed.

Key words: decree, clerical consistory, the children of ecclesiastics, Chernihiv collegium.

26.02.2018 p.

УДК 1 (091) (477) Козельський

М.Й. Заремський

«МІРКУВАННЯ ДВОХ ІНДІЙЦІВ...» Я. КОЗЕЛЬСЬКОГО: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В КОНТЕКСТІ ПРОСВІТНИЦТВА

Стаття присвячена дослідженню гносеологічних ідей твору українського мислителя XVIII століття Якова Павловича Козельського «Міркування двох індійців, Калана і Ібрагіма, про людське пізнання» (1788) в контексті філософії епохи Просвітництва. З'ясовуються вітчизняні пріоритети у цій сфері філософування.

Ключові слова: гносеологія, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, Я.П. Козельський, «Міркування двох індійців...».

230 років тому, у 1788 році, в Санкт-Петербурзі вийшла книга з дещо екзотичною назвою: «Міркування двох індійців, Калана і Ібрагіма, про людське пізнання». Повний титул книги – цілком у дусі і стилістиці XVIII століття: «Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагма о человеческом познани, сочинены статским советником Яковом Козельским», ч. 1., СПб, 1788. Це був перший том так до кінця й не зреалізованого задуму – написання твору енциклопедичного характеру, в якому автор поставив перед собою завдання дати читачеві хоча б коротке зібрання знань, вибраних із різних наук, з їх опертям на філософський фундамент. Назви творів такого стибу часто-густо давалися книгам, насамперед, філософського характеру і виконували здебільшого маскувальну функцію (згадаємо, бодай, художньо-філософські твори Вольтера – новелу «Кандид, або Оптимізм» (1759), трактат «Філософські листи» (1733) чи утопічний роман М.М. Щербатова «Путешествие в землю Офирскую г-на С., шведского дворянина» (1784), авторам яких часто бракувало рішучості висловлюватися прямо від власного імені. «Міркування двох індійців» – зразок побудови творів трактатного типу, які започатковані ще в епоху гуманізму, з властивим для них поєднанням риторичних і дискурсивно-логічних засобів, методу переконань із методом доказів, з динамічним чергуванням різних точок зору, «кружлянням» думок тощо.

Твір видано за сприяння уродженця села Веприк сучасного Гадяцького району Полтавської області, лікаря, одного з основоположників акушерства (першого російського професора у цій галузі), ботаніки і фітотерапії Нестора Максимовича Максимовича-Амбодіка (1744–1812). До речі, псевдонім «Амбодік» (лат. ambodic – двічі скажи) – нагадування про тотожне звучання прізвища і по-батькові Нестора Максимовича Максимовича.

Автором «Міркування двох індійців...» був Яків Павлович Козельський (1728–1794) – вчений-енциклопедист, перекладач, педагог, мислитель-гуманіст, автор, за оцінками глухівчанина, історика філософії Я.М. Колубовського, «першої російської системи філософії» [12]. Спираючись на всю сукупність досягнень науки і філософії свого часу, український мислитель виступив із теоретичним обґрунтуванням власного просвітницького проекту, який був цілком суголосним із провідними ідеями європейського

Просвітництва. Цей уродженець містечка Келеберда Малоросійського Полтавського полку (нині – Канівського району Черкаської області), виходець із середовища українського козацтва, більш відомий науковій спільноті як автор оригінальної і фундаментальної праці «Філософічні пропозиції» (1768), де подано цілісний комплекс філософських знань свого часу, викладено найважливіші проблеми онтології, гносеології, логіки, етики, соціальної філософії.

Про те, якого авторитету набули «Філософічні пропозиції» Козельського в тогочасній Росії, свідчить цікавий факт, пов'язаний із історією створення Харківського колегіуму, який у другій половині XVIII ст. виконував функції вищого навчального закладу. В «Інструкції», запропонованій Самуїлом Миславським ректорові колегіуму в 1779 р., детально викладено зміст та методи викладання, яких потрібно було дотримуватися в колегіумі. Зокрема, в «Інструкції» зазначається: «...читать в философии непременно и если возможно, то и иметь ученикам следующую во-первых книгу: «Философические предложения», сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским 1768 года...» [6]. А далі – посилення на твори Х. Вольфа, М. Ломоносова, Д'Аламбера...

Метою цієї розвідки є не лише засвідчення належності українських філософів до процесу формування нової, тогочасної європейському Просвітництву, парадигми філософування епістемного типу, розробку ними проблем як теоретичної, так і практичної філософії, що на той час було ще не надто поширеним явищем. До речі, «Міркування двох індійців...» Я. Козельського і «Критика практичного розуму» І. Канта опубліковані, практично, одночасно – у 1788 році. Це також певною мірою сприятиме подоланню прогалів в оцінках із боку дослідників духовних пошуків українського гуманіста, повноцінному включенню до вітчизняної філософської думки його творчого спадку.

Із виходом фундаментальних праць з історії української філософії Л. Губерського, В. Горського, Т. Закидальського, Я. Колубовського, В. Лісового, Н. Мозгової, В. Нічик, І. Огородника, В. Огородника, М. Поповича, М. Русина, В. Ярошовця та багатьох інших з'явилася можливість, по-перше, по-новому окреслити коло персоналій, належних до української філософської думки, і повноцінно включити до нього нові імена, а, по-друге, ідеологічно неупереджено і об'єктивно, з позицій наукової та історіографічної достовірності, проаналізувати творчий спадок Козельського і реконструювати його погляди на світогляд, етико-гуманістичні та гносеологічні засади його ідей.

Варто підкреслити, що оцінки й підходи до розуміння природи людини та її вроджених прав у феодальному суспільстві, здійснені Козельським вже у «Філософічних пропозиціях», кардинально відрізняються від підходів Ж.-Ж. Руссо: він, на відміну від французького мислителя, віддає перевагу громадянському суспільству, порівняно з «натуральним» станом людей, підкреслюючи, що «Людина через громадянський стан замість втрати натуральної рівності набуває рівності моральної і законної і, будучи

натурально не рівною силою чи розумом іншому, робить-ся рівною по договору і по праву» [9, с. 525].

Розглядаючи природу людини та вроджені її права у феодальному суспільстві, Я. Козельський робить висновок про необхідність змін цього суспільства на засадах розуму, де основними важелями мають стати мораль і право. При цьому, якщо правові теорії XVIII ст. закликали до державно-правового упорядкування людського співжиття, то Я. Козельський (як і Ш. Монтеск'є і Ж. Руссо) наполягає на правовому обмеженні свавілля державної влади, вимагає рівність у безправності перед особою абсолютного монарха замінити рівністю прав перед законом: «Влада у суспільстві є не що інше, як право повеління ним, яке ґрунтується на справедливому договорі» [9, с. 500].

Аби розуміти, які кардинальні зміни у світогляді європейських мислителів сталися від започаткування ідеології Просвітництва до його апогею напередодні Великої французької революції, варто звернути увагу на оцінку з боку Ж. Руссо та інших просвітителів ідей Т. Гоббса, який допускав державний примус індивідів до дотримання загальних угод, що насправді давало королям безмежну владу, бо члени суспільства, уклавши договір, відмовляються від своїх природних прав на користь суверена і не мають права розірвати старий договір та укласти новий. Оцінюючи, разом з Ж. Руссо, позицію Т. Гоббса негативно, Я. Козельський вважав, що людина, будучи в суспільстві громадянином, не перестає бути людиною, отже, зберігає усі свої природні права як правову основу законів суспільства.

Різно виступаючи проти виправдання влади держави над особою, український філософ наголошує на непорушності прав окремої особи на справедливу відплату. «Несправедливість, – зазначає філософ, – ні від кого і ні проти кого в світі неприпустима» [9, с. 499]. Особливо важливим, що вирізняє Я. Козельського серед інших просвітителів, є визнання ним права помсти за зло, а також виправдання народної помсти [9, с. 491, 494, 519]. І це говорить-ся у той час, коли Катерина II видає закон від 22 серпня 1767 р., який забороняв кріпакам під загрозою суворого покарання скаржитися на поміщиків, а на Правобережжі палахкотіла «Коліївщина». Козельський зауважує, що «вимушені до довготривалого терпіння люди, приховуючи свої наміри, як тільки з'явиться нагода, щонайсильніше вихлюпують назовні свою прикрість, і такі люди іноді самі стають їх кривдниками інших, а іноді одні лишень напасники стають причиною хвилювання їх сердець; і у цьому випадку справедливим було б оцінити їх майже як невинуватих» [8, с. 156–157].

Відтак цілком зрозумілими стають колізії із кар'єрним просуванням Козельського після того, коли висловлені ним думки набули величезного розголосу в Російській імперії після опублікування «Філософічних пропозицій». Із весни 1770 р. Я.П. Козельський живе сподіваннями на гідну оцінку його наукового та просвітницького доробку, а також виношує амбітні кар'єрні плани. Як засвідчує доповідна записка генерал-прокурора О. В'яземського, у березні 1770 р.

в Сенаті було дві обер-секретарські посади, на одну з яких, за старшинством, міг претендувати 42-літній Козельський. Однак, незважаючи на ці обставини, автор «Всеподаннейшего доклада» В'яземський відхиляє його кандидатуру: їй давався відвід на тій підставі, що чиновник Козельський, «скільки ни прилежен и ни ревнителен в звании своем, однако к правлению обер-секретарской должности не имеет той способности, какую важность сего чина требует, а гораздо способнее быть при других делах» [ЦДАДА РФ, ф. 268, спр. 3858, арк. 261]. У цій відмові, в її мотивуванні насторожує і та обставина, що, аби той «не відчув образи», для нього випрошувався черговий ранг (надвірний радник Яків Козельський мав стати колезьким радником), – і відразу ж його спішний переїзд із Петербурга в Україну, у місто Глухів для отримання нової посади. Скоріше за все, таке кадрове переміщення мало зовсім іншу, набагато серйознішу підставу: вільнодумство українського філософа, хоча й приховане за складними теоретичними побудовами, наврод чи було сумісним із подальшою службою в Сенаті – вищій урядовій установі самодержавно-кріпосницької Росії. Відтак перебування Я. Козельського у Глухові на службі в Малоросійській колегії – не що інше, як своєрідна помста за вільнодумний спосіб мислення, по-суті, заслання в Глухів «освіченим монархом» – Катериною II. Отже, у червні 1770 р. за представленням президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева Козельський призначається на полковницьку вакансію, незадовго до цього отримавши ранг колезького радника.

Про те, яку роль відіграв Глухів того періоду в історії України, сказано немало [1; 3; 4; 5; 11]. Не можна не погодитися також і з позицією тих авторів, які витоки української ідеї (український націоналізм) пов'язують із «Глухівським періодом» історії Гетьманщини [2], а головним суб'єктом цього процесу вважають службовців Генеральної військової канцелярії – військових канцеляристів. Ця нова генерація української інтелектуальної еліти й заклала фундамент нового українського світогляду, а згодом передала його поколінню «малоросійських просвітителів», до яких поряд із Ф. Туманським, І. Тимківським, О. Лобисевичем та багатьма іншими відомими діячами належав і Я. Козельський. Варто погодитися із думкою відомого українця О. Прицака, що саме в Глухові XVIII ст. зародилася нова, державно мисляча українська інтелігенція [10, с. 61–62].

«Глухівська каденція» у біографії Я.П. Козельського не була надто багатою на наукові здобутки. Посівши у червні 1770 р. посаду члена Малоросійської колегії (полковницька вакансія керівника архівного департаменту передбачала такий його статус) за поданням її президента П.О. Рум'янцева, Козельський упродовж 8-ми років вірою і правдою служить на своїй посаді.

Однак потреба виконання великих обсягів канцелярської, інспекторської, управлінської роботи не сприяла науковим дослідженням Якова Козельського, на що він пізніше зробить посилання у передмові до твору «Мір-

кування двох індійців...»: «Ви знаєте, яку я маю охоту до наук, однак моя цивільна посада перешкоджала мені достатньо у них вправлятися» [7, с. 1].

Восени 1778 р. Яків Козельський, вже у чині статського радника, пожалуваному йому за багаторічну сумлінну працю і за заслуги перед вітчизною, переїжджає з Глухова на постійне місце проживання і управління маєтностями: Катерина II надала йому «у вічне і потомственне володіння» маєтність із шістдесяти дворів у селах Крутий Берег та Потерухи Лубенського полку на Полтавщині.

Своєрідним «зведенням рахунків із власною філософською совістю» стала книга з екзотичною назвою «Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання, створені статським радником Яковом Козельським», ч. I, СПб., 1788, яка складається з філософського вступу і п'яти діалогів. Звертаючись у вступі до своїх дітей, Козельський використовує багату палітру мовно-стилістичних засобів, художньо-поетичних прийомів, окреслюючи найважливіші, на його думку, завдання, котрі мав би виконати його новий філософський твір: «учитесь основательному познанию, как исполнять три важнейшие честного гражданина должности, то-есть благоговейное признание и почитание всемогущего существа, непоколебимую верность и преданность к высочайшей-власти мудрого и благопрмыслительного отца любезной нашей Индии Великого Могола [мова йде про Російську імперію і Катерину II – М. З.] и истинную любовь к ближнему [7, с. 556]». Завершуючи «Вступ», Козельський щиро і сердечно («с открытием и развертием моего сердца»), з висоти досвіду мудрої людини звертається до п'ятнадцятилітнього сина Євграфа і двадцятилітньої доньки Катерини: «Я, как истинный друг, ... старался по крайней моей возможности питать вас показанием точной истины и прямого добра; ... и старался казать вам на себе образ преданности к божеству, повиновения к начальству, почтения к человечеству» [7, с. 556]. Така заява не залишає сумнівів у тому, що гострота теоретичних висновків Козельського-дворянина значною мірою залежатиме від їх зв'язку з реальними проблемами соціального життя, і що ступінь радикалізму положень моральної філософії (яка, нагадаємо, пов'язана з «показанием точной истины и прямого добра» [7, с. 557]) мусить визначатися – хоче він цього чи ні – коригуючими поправками з реального життя. Нам видається цілком вірогідним і те, що написання «Міркувань двох індійців» – роботи суто теоретичного характеру – це спроба, зберігаючи етичні принципи, авторську ретельність, кредо науковця, по можливості не зачіпати гострих проблем соціально-політичного життя, які вимагали б якихось принципових висновків. Варто, мабуть, мати на увазі й те, що використання «маскування» як у самій назві твору, так і щодо персоналії і об'єктів аналізу (відновлення в правах і використання діалогічної форми з'ясування істини і «конец благ» [7, с. 555] – від Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона, Зенона, Епікура – в діалогах міфічних Калана та Ібрагіма; зашифру-

вання персони Катерини II в образі Великого Могола, Російської імперії – у назві Індії тощо) вказує на цензурні утиски і політичну реакцію в часи роботи над «Міркуваннями двох індійців...».

Якщо ж взяти до уваги ще й те, що в 70-х – 80-х роках XVIII ст. широку кампанію боротьби проти просвітительських ідей розгорнуло масонство, то відстоювання Козельським позицій наук («вони потрібні і тому гідно і правильно похвальні; а все зло і всі нещастя відбуваються через погане їх застосування, та ще, можливо, через знання наук і незнання при цьому їх можливостей і намірів» [7, с. 555]), використання сучасного йому природознавства, різноманітний матеріал з фізики, хімії, ботаніки і фізіології, медицини, мінералогії, навіть агрономії, обґрунтування проблем гносеології з опертям на найсучасніші досягнення в цих галузях європейської філософської думки робить цей твір справді помітною подією у розвитку вітчизняної філософії XVIII ст., яскравим антимасонським твором.

Якщо звернутися до теоретико-пізнавальних принципів Я. Козельського, то незаперечним висновком, що логічно випливає із здійсненого ним вже у «Філософічних пропозиціях» усього попереднього аналізу буття, є наступний: в гносеології український мислитель стояв на позиціях матеріалістичного сенсуалізму. «Присутні для нас речі, – писав він, – називаються ті, які в чуттєвих наших знаряддях здійснюють зміни; а чуттєві знаряддя, або просто відчуття, є зір, слух, нюх, смак і дотик» [9, с. 458]. Для Козельського відчуття – це «вікна і двері душі, крізь які від зовнішніх речей вигляд входить у душу» [9, с. 458]. Розробка гносеологічних проблем здійснюється ним на фоні своєрідної заочної полеміки з К.А. Гельвецієм, авторитет якого для українського філософа був дуже високим. Водночас не можна не відзначити критичний дух цих запозичень, постійну критичну ноту в міркуваннях мислителя щодо положень головного твору французького мислителя «Про розум», особливо там, де він починає аналізувати вищі ступені пізнавального процесу. Поза увагою дослідника не може залишитися одна досить промовиста деталь. Справа полягає в тому, що зміст та напрямок критики теоретико-пізнавальної позиції Гельвеція, здійснений українським філософом, збігається з аналогічним ставленням Дені Дідро, висловленим редактором «Енциклопедії» у «Міркуваннях з приводу книги Гельвеція «Про розум» (рік написання – 1758). Якщо ж взяти до уваги те, що названий твір Дідро був опублікований лише через століття (природно з цієї причини Козельський не міг бути знайомим з висловленими у творі думками), що у «Міркуваннях...» Дідро поки що констатує факт зведення Гельвецієм «всіх інтелектуальних функцій до чуттєвості», не піддаючи цю позицію глибокому аналізу, то є всі підстави визнати цілковиту незалежність Якова Козельського в оцінці основоположних моментів гносеології Гельвеція.

Найслабше розробленим в гносеології Козельського є питання про природу раціонального моменту пізнання,

про той зміст, який вкладається ним в поняття «душа». Скрупульозний аналіз творів вітчизняного філософа переконує, що ні в «Філософічних пропозиціях», ні в «Міркуваннях двох індійців...» годі знайти хоча б натяк, який засвідчував би його знайомство з творами представників англійського асоціанізму – Д. Гартлі (1705–1757), вченнями німецьких просвітників – послідовників теорії Гартлі як «вершини матеріалістичного асоціанізму XVIII ст., вплив якого як на континенті, так і в самій Англії був винятково великим... і розповсюджувався не лише на психологію, але й на етику, естетику, біологію, логіку, педагогіку» [13, с. 149] – Ірвінга, Абея, Мааса; ніде не згадується Козельським Дж. Берклі (1685–1753), Давід Юм (1711–1776), Альберт Галлер (1708–1777), «Основи фізіології» (1757) котрого оцінюються істориками науки як «розмежувальна лінія між сучасною фізіологією і усім, що відбувалося раніше» [13, с. 153].

Нами вже відзначалось прагнення Козельського перебороти крайнощі емпіричного сенсуалізму, до яких дійшов високо шанований ним Гельвецій, те, що тут Козельський виступає однодумцем Дідро: раціональний момент пізнання, поряд з емпіричним, виступає для українського філософа в усій своїй якісній визначеності. Але який зміст вкладає Козельський в розуміння цього раціонального моменту, яка його природа? Іншими словами, – що, власне кажучи, він розуміє під «душею»? Якою є природа «душевних явищ», думок?

Послідовно матеріалістична позиція в цих питаннях мала б спонукати Козельського так звані душевні якості людини характеризувати як функції її тіла, а думки – як властивості мислительного органу. Однак філософські твори Козельського, його висловлювання в коментарях до перекладних видань не дають прямих відповідей на поставлені питання.

Ми не можемо також обійти увагою непослідовність Козельського в таких делікатних на той час питаннях, як питання про природу людського мислення: поряд з мало аргументованими посиланнями на користь теологічного погляду на психіку він намагається якщо не вирішити, то хоча б не обійти увагою версії матеріалістичного характеру.

На наш погляд, робити певні висновки з означенням позиції Якова Козельського стосовно природи та функціональної залежності мислення можна лише тоді, коли проаналізувати рівень його поінформованості в цих питаннях, засвідчений посиланнями на твори європейських та вітчизняних сучасників українського філософа, тим більше, що в своїх творах (а особливо – в «Міркуваннях двох індійців...») він заочно полемізує з Декартом, Ламетрі, Де-ла-Пейроні та іншими представниками філософської та психологічної думки. Наш аналіз показує, що в розробці гносеологічних проблем (зокрема, так званих «душевних якостей») Я.П. Козельський перебував лише на початкових стадіях. Так, він вказує на залежність людської свідомості від стану тілесної організації людини. Він також спеціаль-

но присвячує ряд сторінок характеристиці матеріального субстрату «душевних явищ» – нервової системи і мозку: «Від нервів, – пише він, – користь та, що вони свій нервовий сік, або тонку і ніби духовну рідину, або життєвий дух (*spiritusvitalis*), який виробляється у головному мозкові із крові, яка до нього доходить, доставляють до усіх частин людського тіла, і таким чином спричиняють у ньому відчуття, рух і розвиток тіла» [7, с. 68–69]. Стосовно ж мозку і мозочка, то їх найголовніша користь, на думку Козельського, в тому, що перший «всі речі для душі чутливими робить», а від другого залежать «непідвладні для душі рухи» [7, с. 61].

Говорячи про функції м'язів і залоз, Козельський протиставляє думки Декарта і Де-ла-Пейроні: він посилається на приклади людей, у яких була видалена шишкоподібна залоза, і які в той же час перебували «в доброму розумі» і прожили довге життя, тим самим заперечуючи думку Декарта, згідно з якою сама ця залоза є вмістилищем душі; разом з тим він наводить думку про те, що, всупереч «Картезію», «п. Пейроній вважає на основі своїх дослідів, які він декілька разів проводив над людиною, що втратила розум від удару в голову, що душа своє перебування має в мозковій мозолі» [7, с. 70].

Тут, на наш погляд, важливо підкреслити те, що Козельський звертає увагу на експериментальне підґрунтя висновку французького лікаря. А це вже саме по собі вказує на те, що наш філософ з особливою увагою ставився до доказів, які підтверджували залежність душевних явищ від стану тілесної організації, тобто намагався матеріалістично осмислити розумову діяльність людини. І хоча Я. Козельський так і не дійшов до прямих заяв про функціональну залежність мислення від його матеріального субстрату – людського мозку, а скоріше був схильний зводити душевні явища до простого фізіологічного процесу, не викликає сумніву й те, що нематеріальна субстанційність душі для нього також неприйнятна.

Не має відношення ця позиція й до психофізіологічного паралелізму Х. Вольфа, який хоч і виходив з ідеєю невіддільності душі від фізіологічного субстрату, але водночас наділяв душу спонтанною активністю, тим самим позбавляючи знання про тілесний субстрат будь-якої пізнавальної цінності (в вольфганському варіанті паралелізм був формою ідеалізму та індетермінізму).

Підхід Козельського до психофізичної проблеми визначався не тільки ступенем її природничо-наукової розробки у період написання головних філософських творів нашого співвітчизника, але й тими суспільними потребами, які з'явилися дещо пізніше: коли викристалізувався їх соціально-політичний сенс, оскільки саме душевне життя стало сприйматися під кутом зору його соціальної детермінації.

Висловлені Я. Козельським у «Міркуваннях двох індійців...» думки – здорова реакція на весь устрій схоластичного мислення, його своєрідний протест проти безплідної вольфганської метафізики. При цьому слід підкреслити, що виступ Козельського проти вольфганства не обмежу-

вався лише критикою силогістики. На його погляд, дуже ускладнює, заплутує і обтяжує філософію запропонований вольфганцями геометричний метод, застосування аксіом, теорем і постулатів до філософії, виведення «істин» за правилами математики. Тут Козельський зіставляє джерела філософії з природою математики: якщо філософія покликана досягати різноманітності речей і явищ навколишньої дійсності, то чи може вона бути ефективним інструментом такого пізнання, будучи строго обмеженою математичними законами? І якщо Вольфа, Баумейстера та інших їх однодумців математичне пізнання є більш плідним і досконалим у порівнянні з філософським та історичним, український філософ вважав, що оскільки математика не має права нав'язувати свої закони «натурі», – адже «натура ніколи не вчилася у математики, а навпаки, математика у природи, яка від усіх наук розумніша і прекрасніша» [7, с. 33], – то вона не може нав'язувати свій метод у філософії – тій самій «натурі», котра зведена до її загальних принципів.

Я. Козельський, як ми вже зазначали, був великим скептиком щодо можливості пізнання до кінця «внутрішньої природи», а це означало й відсутність достатніх підстав і можливостей судити про досконалість світу, причому не з посилання на обумовлену вищою зовнішньою силою досконалість, а таку, яка відображає вищий ступінь внутрішньо притаманних речам і явищам самого цього світу властивостей. «Філософи, – пише він, – розмірковують про досконалість світу; мені ж видається це надто важким, і залишаю я ці міркування самій тій премудрій істоті, яка його сотворила» [9, с. 423]. А щодо тих філософів, які намагалися виправдати наявність зла в світі лише заради урятування телеологічного вчення про досконалість світу, то їм Козельський – з його розвинутих чуттям життєвої правди – просто відповідав, що для нього «ще ні досконалість людини, ні її стан не є зрозумілими», і що «пряму досконалість», мабуть, можна приписати лише Богові [9, с. 417]. Завершуючи Передмову до «Філософічних пропозицій», сам Козельський пише: «Стосовно користі філософії, то вона підносить людину від пізнання мудро створених тварин до пізнання Творця, вчить визнавати його буття, велич, премудрість, всемогутність Божу, вказуючи їй на обов'язки її у всіх випадках, будучи наставником її до прямої добродішності, на яку всемогутній Творець звертає увагу більшу, ніж на всі приношення і жертви, часто наповнені багатьма неправдами...» [9, с. 425–426].

Теорія пізнання Козельського відзначалася глибоким оптимізмом і вірою у невичерпні пізнавальні здатності людини. Його «Міркування двох індійців Калана і Ібрагіма про людське пізнання» – спроба розчистити дорогу для людського розуму, суспільного прогресу, науки, і саме в ній полягають місія та значення цього твору.

«Міркування двох індійців...» були останньою виданою Я.П. Козельським книгою. Можливо, він працював і над її другою частиною, в якій, судячи із загального задуму, Калан та Ібрагім від питань про «загальну природу» речей пе-

рейшли б до «особливої природи людини» і людського суспільства. Однак відомостей про це ми, на жаль, не маємо.

ПОСИЛАННЯ

1. Белашов В.І. «Глухівський період» історії України (1708–1782 рр.) / В.І. Белашов // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.
2. Борисенко В.А. Глухів як колиска українського націоналізму (До питання про витoki і деякі історичні параметри української національної ідеї) / В.А. Борисенко // Історико-культурна спадщина Глухівщини. – К.: Ін Юре, 2003 – С. 13–15.
3. Борисенко В.А. До проблеми соціально-економічних факторів феномену державницької школи української історіографії XVII – початку XIX ст. / В.А. Борисенко // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.
4. Вечерський В.В. Глухів: феномен столиці / В.В. Вечерський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.
5. Заїка В.В. Глухівщина – батьківщина видатних істориків і краєзнавців / В.В. Заїка // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.
6. История отечественной математики: в 4 т. / [ред. Штокало И.З.] – К.: Наукова думка, 1966–1967. Т. 1. – 492 с.
7. Козельский Я.П. Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании / Я.П. Козельский – СПб., 1788. – 127 с.
8. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб., 1768. – 256 с.
9. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произв. русских мыслителей второй пол. XVIII века / Я.П. Козельский. – М., 2010. – Т. 1 – 216 с.
10. Прицак О. Доба військових канцеляристів / О. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
11. Шемшученко Ю.С. «Права, за якими судиться малоросійський народ» – видатна пам'ятка українського права, кодифікована в Глухові у XVIII столітті / Ю.С. Шемшученко // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.
12. Энциклопедический словарь. Статья «Козельский» / [Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. – СПб., 1895. – Т. 15 «А» (Т.30). – 596 с.
13. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

Заремский М.И. «Размышления двух индийцев...» Я. Козельского: гносеологические идеи в контексте Просвещения

Статья посвящена исследованию гносеологических идей произведения украинского мыслителя XVIII века Якова Павловича Козельского «Рассуждения двух индийцев, Калана и Ибрагима, о человеческом познании» (1788) в контексте философии эпохи Просвещения. Выясняются отечественные приоритеты в этой сфере философствования.

Ключевые слова: гносеология, чувственное познание, рациональное познание, Я.П. Козельский, «Рассуждения двух индийцев...».

Zaremsky M.I. J. Kozelsky's «Discourse of two Indians...»: gnosological ideas in the context of Enlightenment

The article is devoted to the analysis of the gnosological ideas of Ukrainian sophist of the XVIII century Yakiv Pavlovych Kozelsky's writing «Discourse of two Indians, Kalan and Ibrahim, about the human cognition» (1788) in the context of Enlightenment philosophy. Ukrainian priorities in this area of philosophizing are established.

Key words: gnosology, perception, rational knowledge, J.P. Kozelsky, «Discourse of two Indians...».

12.02.2018 р.

УДК 947.752:930.25«1729/1829»

**Л.А. Іванченко
М.О. Марченко**

ІСТОРІЯ ГЛУХІВЩИНИ 1729–1829 РР. НА СТОРІНКАХ ДОМАШНЬОГО АРХІВУ М.О. МАРЧЕНКА

У статті зроблено аналіз одного з документів архіву глухівчанина М.О. Марченка. Унікальним є сам факт збереження рукописів XVIII–XIX ст. Мова йде про копію «Випису» з дворянського зібрання про належність роду Саковичів-Даровських до дворянства. «Випис» містить 20 документів за 100 років, починаючи з кінця XVIII ст., в яких згадуються понад 90 осіб, містяться дані про посади, які вони обіймали в певні роки, обставини, за яких ці документи було складено. Інформація може бути корисною у краєзнавчих та наукових дослідженнях.

Ключові слова: Саковичі, Даровські, дворянський статус.

Робота по збереженню національної історико-культурної спадщини в усі часи була невід'ємною складовою повсякденного життя інтелігенції, адже культура формує свідомість, суспільні та політичні цінності.

Приватні архіви і колекції в кінці XIX – на початку XX ст. опинилися під загрозою знищення внаслідок зміни політичного устрою. Соціалістична доба вже в часи свого зародження пропагувала знецінення родинних стосунків. Домашні архіви, колекції, документи (особливо про шляхетне походження) хоча й переховувалися, але все одно наражали на небезпеку їх власників. Тому факт збереження сімейних документів XVIII–XIX ст. Саковичів-Даровських в родині М.О. Марченка навіть в сучасних умовах є унікальним явищем.

Нашу увагу привернув «Випис»¹ з протоколу дворянського зібрання, в якому узагальнені відомості з 20-ти документів про діяльність представників родини Саковичів-Даровських за 100 років. «Випис» містить інформацію про історичні події того часу, обставини, за яких документи було зроблено, прізвища понад 90 осіб із значенням їх посад, родичів, майна тощо [1].

Вже перше знайомство співавтора статті з Миколою Олександровичем Марченком показало, що він – інтелігент в кількох поколіннях. Його шляхетність простежується в усьому: в манерах, у бережному ставленні до співрозмовника, у розміреності, задумливості, послідовності міркувань. Готуючи цей матеріал до друку, М.О. Марченко зробив до нього своєрідну преамбулу, з якої становиться зрозумілим мета, яку він ставив перед собою у цій статті: «Через годы, через пламень войн, революций, голодоморов, репрессий сохранились и дошли до наших дней эти документы старинного рода Саковичей-Даровских, которые собирали, хранили и передавали из поколения в поколения своим детям и внукам Марфа Даниловна Даровская (в девичестве Сакович) и ее внучка Анна Григорьевна Даровская. Особенный интерес в документах представляет копия «Выписки» на бумаге с водяными знаками (12 стр.) из Новгород-Север-

1. Оцифровка родинного архіву виконана Москаленком Ю.В.